

Darka Tancer-Kajnih
Maribor

SLOVENSKA PRAVLJICA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI*

2. Klasična umetna pravljica

Pravljico kot literarno vrsto je v zavest ustvarjalcev umetne književnosti dvignila nemška romantika. Pod Herderjevim vplivom se je v prvi polovici 19. stoletja po Evropi sprožil pravi plaz zanimanja za ljudsko izročilo, ki so ga sprva samo vneto zbirali in v čim bolj avtentični obliki zapisovali, kmalu pa je to romantično navdušenje krenilo tudi v nove smeri: razmahnilo se je še avtorsko prirejanje in predelovanje zbranega gradiva; posamezniki pa so se vse pogosteje odločali tudi za svobodno in tvorno literarizacijo ljudskih prvin. Tako se je pravljica postopoma osvobajala zakonitosti kolektivne poetike in prehajala v drugačen komunikacijski model.⁶⁶

Vse te sočasno obstoječe ustvarjalne postopke je očitno dobro poznal danski romantik Hans Christian Andersen (1805–1875), ki je pravljico že v svoji prvi knjižni zbirki iz leta 1835 odločilno in prepoznavno zaznamoval s povsem specifično individualno poetiko. V duhu svojega časa (najverjetneje tudi pod vplivom bratov Grimm, E. T. A. Hoffmanna in H. Heineja⁶⁷) je nadvse uspešno umel združiti v harmonično celoto najzlahtnejše elemente izjemno čislane ljudske pravljice s sodobno literarno naravnostjo, ki je poudarjala še emocionalnost, fantazijo in posameznikovo notranje življenje. Andersen ni samo izredno razširil dotedanjega kroga pravljličnih motivov, ampak je pravljici podaril tudi izrazito subjektivno noto, saj jo je uporabil za izpovedovanje svojega doživljajskega in miselnega sveta.⁶⁸ Tako se zdi, da je bila pravljica pravzaprav najadekvatnejša možna izpovedna oblika tega znamenitega literarnega ustvarjalca.

Andersen je uspel pravljico izpiliti do klasične popolnosti in jo z neminljivim sijajem zapisati v tako imenovano univerzalno literaturo, katere poglavitna lastnost naj bi bila »zmožnost komuniciranja z bralci različni ravni«⁶⁹ oziroma možnost večplastnega branja.

* Besedilo je nadaljevanje prispevka, ki je bil objavljen v reviji *Otrok in knjiga* št. 36 in 38.

⁶⁶ B. Paternu: *Novi pogledi na njuno medsebojno oplajanje. Prispevek k vprašanju folklorizacije literature in literarizacije folklore. Delo*, 28. 2. 1980 (Književni listi)

⁶⁷ J. Vidmar: *Hans Christian Andersen*. Spremnna beseda v knjigi *Andersenove pravljice*, Mladinska knjiga 1980 (Zlata ptica)

⁶⁸ Martina Šircelj: *Pravljica od nekdaj do danes* v knjigi Šircelj – Kobe – Gerlovič: *Ura pravljic*, 1972.

⁶⁹ J. Rotar: *Povednost in vrsta*, 1976, str. 70

Njegov opus več kot stopetdesetih pravljичnih besedil predstavlja nedvomno zelo zanimiv, pomemben in odmeven literarni pojav, v katerem zasledimo že tudi zametke in nastavke kasnejše pravljичne geneze (artistično, simbolično pravljico, angažirano pravljico z izrazito družbeno-kritično poanto in moderno otroško pravljico).⁷⁰

Andersen je bil uspešen in čaščen že v času svojega življenja⁷¹, njegov literarni vpliv pa je bil seveda veliko daljnosežnejši, saj je v strokovnih krogih obveljalo mnenje, da je pravljica kot univerzalna literarna vrsta dosegla svoj umetniški vrh prav v Andersenovih stvaritvah, ki s svojo lepoto in pomenskim bogastvom še danes nagovarjajo in navdušujejo zelo heterogene bralce.

Najmočnejši in hkrati dokaj specifičen literarni odmev so imele njegove pravljice v obdobju nove romantike, ki je prav programsko gojila odpor zoper stvarnost in znova postavila v ospredje človekova občutja, domišljajske predstave in razpoloženja, predvsem pa je s pomočjo vizij in simbolov želela odkriti globljo, vsakdanji zavesti skrito resničnost. Takšna usmerjenost v subjektivnost se je najbolj razmahnila v liriki in krajših proznih vrstah.⁷² Tako je ob priljubljeni noveli⁷³ nova romantika spet močno povzdignila tudi umetno pravljico.

Za mnoge vidne predstavnike dekadence in simbolizma pa je bilo značilno še larpurlartistično pojmovanje umetnosti, ki se je v polni meri izrazilo tudi v nekaterih skrajno estetiziranih, bohotno razkošnih pravljicah Oscarja Wilda (predvsem v njegovi drugi pravljичni zbirki *Hiša granatnih jabolk* iz leta 1891).

V povezavi s »fin de siècle« esteticistično filozofijo so se na prelomu stoletja pojavile tudi izrazito nove težnje v razumevanju funkcije mladinske književnosti. Njihovi zagovorniki niso samo odločno nasprotovali »racionalistično-moralističnim, sentimentalno-romantičnim in filantropsko-vzgojnim ustvarjalnim pobudam«, ampak so zaradi priseganja na enoten umetniški izraz v najbolj drznih razmišljanjih celo povsem negirali potrebo po specifični, otrokom namenjeni književnosti.⁷⁴ Toda prav Wildove pravljice, ki razen redkih izjem niso nikoli postale priljubljeno otroško branje, dokazujejo pomanjkljivosti teh radikalno zastavljenih zahtev. Vsekakor pa so bile tovrstne ideje, ki so prihajale predvsem iz Nemčije, zanimiva opozicija prevladujoči didaktično-utilitaristični usmeritvi takratne mladinske književnosti in so odločilno pripomogle k njenemu sodobnejšemu vrednotenju, ki je tudi na tem področju literarne ustvarjalnosti uveljavilo kriterij umetniške kvalitete.

Pravljica je bila torej v evropski literaturi nasploh najbolj cenjena v obdobju romantike in nove romantike, ko je doživela svoj bujni razcvet, umetniški vrh in

⁷⁰ *Pravljica od nekdaj do danes*

⁷¹ Slovenci smo se z njegovimi pravljicami srečali že v letih 1858–59, ko sta Fran Erjavec in Fran Levstik v *Slovenskem glasniku* objavila prevode treh pravljic.

⁷² J. Kos. *Svetovna književnost*, 1971, str. 471

⁷³ Mnogi teoretiki (npr. Richard Bamberger) opozarjajo na stilistično podobnost pravljice in novele. Milivoj Solar pa je v svoji knjigi *Teorija proze* (Zagreb 1989) pojasnil tudi njune bistvene razlike v motivacijskem sistemu. Medtem ko novela do izjemnosti povzdiguje vsakdanje motive, pravljica ravno obratno izjemne motive enači z motivi iz vsakdanjega življenja. Čeprav tudi novela lahko vsebuje čudežne in fantastične elemente, se poslužuje predvsem realistične motivacije, saj ima notranjo logiko, ki je osnovana na vzročno-posledičnem mišljenju.

⁷⁴ B. Pregelj: *Slovenska književnost za otroke. Otrk in knjiga*, št. 10, str. 82

tudi že delni razkroj. Kasneje v nemladinski književnosti nikoli več ni pomenila dominantne in privilegirane oblike, čeprav jo posamezni ustvarjalci občasno gojijo še danes, nekateri celo v visoko kultivirani, literarnim sladokuscem namenjeni formi.

V drugi polovici 19. stoletja je nad pravljico začela dobivati primat in sčasoma celo monopol razvijajoča se mladinska književnost, ki je vanjo vnašala zanimive novosti. Glede na generično bistvo otroka, ki kljub nenehnim in občutnim civilizacijskim spremembam vendarle ostaja v svojih temeljnih razvojnih zakonitostih enako, si skoraj z gotovostjo upamo trditi, da bo pravljica tudi v prihodnosti ostala ena najbolj razširjenih in značilnih vrst svetovne mladinske književnosti. Njen način upovedovanja je tako rekoč idealno približan bralnim potrebam in sposobnostim predšolskega in zgodnješolskega otroka, njena čudežnost pa ji zaradi tesne povezave s procesom čudenja, ki je po mnenju ustvarjalcev in teoretikov bistvena skupna točka otroškega in umetniškega videnja sveta, zagotavlja literarno privlačnost. Toda najbrž se bomo tudi v bodoče na pravljичnem področju srečevali z dvema, v osnovi zelo različnima, ustvarjalnima principoma:

- z enim, ki bolj ali manj obnavlja in variira že znane motivne, oblikovne, kompozicijske in slogovne prvine tradicionalne pravljice, in
- z drugim, ki kljub upoštevanju posameznih tradicionalnih prvin teži predvsem v iskanje novih izpovednih vsebin in svežih izraznih možnosti, saj išče poti nadaljnjega pravljичnega razvoja.

Literarnozgodovinski pregled nam pokaže, da pravljična geneza sicer poteka po vertikalni ravni, vendar moramo tej ugotovitvi dodati še nespregledljivo dejstvo, da nove pravljične različice svojih predhodnic ne izrinejo v pozabo, ampak samo razširjajo dotedanjo paleto pravljičnih modelov. Zato so tudi še v časovno najsoodobnejši literaturi produktivni tako rekoč vsi doslej najznačilnejši pravljični žanri, seveda pa besedila, zaznamovana predvsem z močnim pečatom pripovedne tradicije kljub kvantiteti ne predstavljajo več umetniško osrednje variante, temveč samo njene vzporedne pravljične tokove. Posnemovalni princip se je pravzaprav v zadnjih desetletjih, ki pomenijo tudi čas izredno masovne in komercialno naravnane pravljične produkcije, celo razmahnil. Žal se često povezuje z avtorjevim podcenjevanjem recepcijskih sposobnosti mladih bralcev. Kar preveč izpetih pisateljev in »po sili literatov« se namreč načrtno zateka v navidezno udobno in varno zavetje mladinske književnosti in še posebej pravljice, računajoč na spoznanje, da vsak otrok odkriva svet na novo in mu zato lahko celo »kopije kopij že zdavnaj prežvečenih klišejev predstavljajo zanimiva literarna odkritja.«⁷⁵

Glede na dinamiko ohranjanja in spreminjanja pravljičnih obrazcev nas posebej zanima pomen oznake **klasična umetna pravljica**.

Prilastek klasičen lahko zaznamuje kar nekaj različnih lastnosti, toda v našem primeru se zdita zanj najustrenejši naslednji slovarski pojasnitvi:⁷⁶

- 1.) ima obliko, sestavine, ujemajoče se s tipično, značilno predstavo določenega pojma v preteklosti,
- 2.) figurativno pomeni tudi prvorazreden, zgleden, umetniško dovršen oziroma popoln primerek.

⁷⁵ Boris A. Novak: *O kiču. Otrok in knjiga* 1987, št. 25, str. 61

⁷⁶ *Slovar slovenskega knjižnega jezika* II, str. 326 in *Slovar tujk*, 1982, str. 346

Termin klasična pravljica danes v literarni vedi najpogosteje označuje tip pravljice, v kateri je »privrženost pripovedni tradiciji močnejša od inovacij«,⁷⁷ oziroma pravljico, ki v svoji zunanji in notranji strukturi bolj ali manj ohranja značilne prvine ljudske pravljice.

Med njene tako rekoč obvezne elemente sodi vsekakor enodimenzionalnost dogajanja, ki ji podari izrazito literarno fikcijski značaj. Pri razbiranju bistvenih lastnosti klasične umetne pravljice običajno navajajo še čvrsto in jasno izpeljano pripovedno in kompozicijsko strukturo, ki temelji na bogati fabuli. Privlačna zgodba daje pravljici razvidno vsebinsko jedro, ki izpostavlja predvsem globoko moralna občečloveška sporočila. Za klasično umetno pravljico je namreč značilna **etična** polarizacija likov in dogodkov s **poudarjeno vlogo pozitivnih vrednot**. Za pravično zmago dobrega oziroma za končno vzpostavitev pomirjujočega etičnega ravnotežja (v skladu z zaslugami posameznih pravljicnih oseb) skrbijo najraznovrstnejši čudeži, ki omogočajo nadnaravni, **harmonični red sveta**. Čudežno klasična pravljica ustvarja v glavnem s preverjenimi literarnimi postopki, kot so: animizem, antropomorfizacija, metamorfoze, sofisticizem itd. Po zunanji obliki je tudi klasična umetna pravljica praviloma krajše prozno literarno delo z linearno stopnjujočo se pripovedjo, ki rada ohranja tradicionalni dvojni ali trojni ritem zaokroženih epizod.

Ob proučevanju klasične pravljice se nam ponuja v razmislek hipoteza, da je na razvoj umetne pravljice vplivala tudi ljudska pripovedka, od katere je najbrž pravljica prevzela poglobljeno karakterizacijo svojih likov ter podrobnejši krajevni in časovni opis dogajanja. Prav te značilnosti skupaj s spremenjeno etiko in motivacijo dogajanja (osebe so v svojem ravnanju pogosto že psihološko motivirane) predstavljajo glede na ljudsko pravljico gotovo najopaznejši razvojni premik.

Toda tudi klasična umetna pravljica ni enotna literarna kategorija, saj lahko glede na njeno večjo ali manjšo zavezanost poetiki ljudske pravljice govorimo o posameznih podtipih, ki imajo seveda določene razlikovalne lastnosti.

Izrazito trpno posnemanje vseh najznačilnejših prvin ljudske pravljice najdemo v tako imenovani **literarni ljudski pravljici**,⁷⁸ ki predstavlja prehodno obliko ljudske pravljice v umetno. Že v prejšnjem poglavju smo opozorili na dejstvo, da resnično izvirno podobo ljudske pravljice srečamo v knjižnih izdajah silno redko. V glavnem še danes spoznavamo to vrsto ljudskega pripovedništva predvsem v literariziranih zapisih različnih avtorjev, ki so kljub želji po posredovanju avtentično ljudske podobe besedila prepoznavno obarvali tudi s svojim osebnim slogom.

V preteklosti so otrokom namenjene ljudske pravljice bile zaradi zastavljenih moralno-vzgojnih zahtev pred natisom često podvržene še temeljitim redakcijskim posegom, ki so nemalokrat dokončno zbrisali sled za izvirnikom. Zato uredniki novejših pravljicnih izdaj radi posebej omenjajo svoj trud pri iskanju čim pristnejših, vsebinsko in slogovno neprirejenih inačic. Kot vzorčni primer uspešnega, z izjemnim poslušom narejenega izbora slovenskih ljudskih pravljič in pripovedk strokovnjaki navajajo priljubljeno, večkrat ponatisnjeno zbirko *Slovenskih ljudskih pripovedi*, ki jo je leta 1970 izdala Mladinska knjiga, zbrala in uredila pa pisateljica Kristina Brenkova. V tej knjigi je bila objavljena tudi pravljica *Pšenica-najlepši cvet*, ob kateri je v kazalu navedeno, da jo je zapisala Lea Fatur. Leta 1974 je ista

⁷⁷ Joža Skok: *Antologija hrvatske dječje priče*, 1990, str. 229

⁷⁸ Milan Crnković: *O otroški pravljici. Otrok in knjiga* 1987, št. 26

pravljica v popolnoma identični obliki izšla tudi v zbirki Čebelica (št. 174), vendar kotkrat kot avtorska pravljica Kristine Brenkove, ki je za izdajo pred štirimi leti najbrž opravila prevod iz narečne variante v knjižni jezik. Ta – predpostavljamo založniški – spodrsrlaj, ki niti z besedo ne omenja kakršnihkoli povezav z ljudskim izročilom, nas seveda lahko navdaja z razmišljanji o možnostih upravičenega in neupravičenega prisvajanja skupne duhovne lastnine.

Nesporno večji avtorski delež označuje **literarno pravljico**,⁷⁹ v kateri ustvarjalci sicer uporabljajo ljudske like in motive, vendar jih podrejajo že tudi lastni domišljiji, kar pomeni, da jih bolj ali manj svobodno preoblikujejo. V tipično pripovedno strukturo ljudske pravljice pa običajno vnašajo krajše opise, s katerimi dajejo večji poudarek notranjemu življenju pravljicnih oseb in navzočnosti pokrajine.

Meja med obema podtipoma je v literarni praksi včasih težko določljiva, zato se nam zastavlja vprašanje o uporabnosti predstavljene klasifikacije, ki ima po našem mnenju pomanjkljivost tudi v poimenovanju. Prilastek »literarna« pomeni na področju besedne umetnosti vsekakor preveč splošno in samoumevno oznako. Glede na odločilno prisotnost elementov ljudskega slovstva lahko verjetno oba podtipa enako dobro, morda pa celo zgovorneje označi kar termin **tradicionalna pravljica**, ki ga ustrezno razširimo z dodatnimi pojasnili.

Ljudsko bogastvo posameznih slovenskih pokrajin so nam po drugi svetovni vojni v zajetnejših knjižnih izdajah skušali približati predvsem naslednji zbiralci in pisatelji: koroško Vinko Möderndorfer⁸⁰, izročilo Bele krajine, Savinjske doline in okolice Škofje Loke Lojze Zupanc⁸¹ prekmursko Pavle Rožnik⁸² in avtohtonost slovenske Istre Marjan Tomšič.⁸³

Vsem besedilom je skupno, da v jasni, pregledni in domišljijsko razgibani pripovedi upovedujejo neosebno, tradicijsko snov, v kateri ima pomembno mesto tudi pokrajina. Za slikovito upodabljanje pokrajinskih posebnosti avtorji v večji ali manjši meri uporabljajo še narečno izrazje, ki posameznim knjigam podari zanimiv in hkrati nezamenljiv lokalni kolorit. Literarnovrstno izbiri niso enotni, vsekakor pa v njih prevladujeta pravljica in pripovedka.

Tradicionalne pravljice so v prvem povojnem, iracionalni literaturi izrazito nenaklonjenem desetletju pisali tudi Mile Klopčič, Pavel Golia, Albert Širok, Oskar Hudales, Venceslav Winkler in nekateri drugi pisatelji. Čeprav njihove pravljice (in pripovedke) v literarnem smislu niso prinašale nobenih posebnih novosti, so v času skrajno realistično in ideološko poudarjenega načina pisanja vendarle neopazno utirale pot drugačni poetiki, ki se je s postopnim uveljavljanjem moderne pravljice dokončno utrdila v ustvarjalno izjemno eruptivnih sedemdesetih letih.

V specifičnih okoliščinah druge svetovne vojne se je v naši književnosti pojavila **pravljicična različica z močnim ideološkim obeležjem**, ki je črno-belo pravljicično polarizacijo likov in dogodkov podredila aktualnemu zgodovinskemu dogajanju. Tradicionalne pravljicične junake so zamenjali pogumni partizani in njihovi zavezniki

⁷⁹ Prav tam

⁸⁰ *Koroške pripovedke* (1957)

⁸¹ *Zaklad na Kačurju* (1956), *Povodni mož v Savinji* (1957), *Palček v Čedri* (1959), *Sto belokranjskih* (1965), *Kamniti most, Deklica in kač* (1977)

⁸² *Okamenele kraljične* (1965), *Žalostna kraljična* (1975), *Lepa Mankica* (1977), *Zlato mesto* (1978), *Slepi bratec* (1982)

⁸³ *Noč je moja, dan je tvoj.* (1989)

(tudi posebljena slovenska narava), pravljčno zlo pa se je utelesilo v brezmejno krutih in pohlepkih sovražnikih ter izdajalcih. Pravljična morala je tako dobila nove, zelo jasno definirane vrednote, ki so temeljile na poveličevanju pravičnosti in plemenitosti narodnoosvobodilnega boja. »Partizanska pravljica« se je v teh, za slovenski narod usodnih letih, naslonila predvsem na tako imenovano realistično ali novelistično inačico ljudske pravljice, za katero je značilno, da imajo odločilni vpliv na potek dogajanja (v empiričnem svetu možne) lastnosti in sposobnosti glavnih junakov. Ob očitni konkretizaciji besedila je svoj pomen začel izgubljeni tudi končni pravljčni čudež, zato ga je pogosto nadomestila na realističen način izbojevana zmaga.⁸⁴ Zaradi prevlade idejno-racionalnih prvin in empirizacije čudežev so tovrstna besedila s poantno izostrenim sporočilom pravljčne obrazce močno razkrajala. Njihova ideološka preobremenjenost ali celo aktivistična tendencioznost nam danes vzbuja resne umetniške zadržke, čeprav seveda tem pravljicam ne odredamo določene dokumentarne vrednosti. Težko pa bi se povsem strinjali s predvidevanji pisatelja Ivana Potrča, da bodo partizanske pravljice iz velike časovne distance ali ob branju brez zgodovinskega spomina samo še pravljice v najbolj čistem literarnem pomenu. Sicer pa tudi Potrč svoje uvodno razmišljanje k Pravljam o Vanču (1983) konča z željo, da bi bila knjiga »navek živa« priča naše partizanske kulture.

Za ponazoritev med vojno nastale, a zaradi objektivnih razmer šele po vojni objavljene partizanske pravljice, navajamo Potrčevo besedilo iz omenjene knjige:

*Pravljica o Vanču, slavčku, bodežu, krtu Krtini, mravljinčku
in prelepih Lenkinih očeh*

Bil je večer. Taborišče v Rogu, globoko v kočevskih gozdovih, je bilo že nekaj dni prazno. Samo straže so ostale v njem. V dolini se je talil sneg, pomlad se je odpirala, iz postojank in bunkerjev pa so začeli lesti Nemci in izdajalci: Muc Mrjav se je čez dan grel na soncu – na kamnu, koder se je stalil sneg – in bil zelo nesrečen zaradi pokanja v dolini. Treskale so mine, ropotale so strojnice, udarjali so topovi.

Na večer se je vrnil v taborišče kurir Vanč. Z njim je pribundal medved Brundač. Ni še bila prava pomlad, on bi še spal. Ali streljanje ga je vrglo iz zimskega spanja. Vedel je, zakaj je brundal, lahko je brundal.

Posedli so v baraki okrog ognja. Žerjavica je tlela, mucu Mrjavu je toplota godila, da je smrčal, medveda Brundača pa je znova prijemal spanec. Tu gori okrog taborišča bi se še dalo spati, je mislil Brundač. Snega je bilo še dokaj, taborišče je bilo visoko v gozdu. Streljanje tod se je slabo slišalo, na večer je sploh potihnilo. Kurir Vanč je povedal:

»Naklestili smo jih.«

Več ni govoril. Bil je utrujen. Niti koruznega močnika ni mogel pojesti. Mrjavu je koruzni močnik vedno dišal. Ni govoril, ni se dotaknil močnika. Borba je bila huda, zmaga je bila plačana s krvjo partizanov.

Potem se je vrnil očka, vrnila se je mamka. Ona je prišla zadnja. Zakasnila se je,

⁸⁴ M. Bokal: *Povojna slovenska otroška in mladinska književnost. Poskus razdelitve po žanrih. Naši razgledi.* 9. 9. 1977, str. 438–440 in Z. Pirnat-Cognard: *Pregled mladinske književnosti jugoslovanskih narodov (1945–1968)*, Ljubljana 1980

morala je pomagati ranjencem. Kmetje so jih vozili v partizansko bolnišnico globoko v hosti. Potem so se vrnili partizani in prinesli pravi živ-žav. Taborišče je oživel. Partizani so peli in pripovedovali cele zgodbe o boju. Vanč pa je sanjal o brzostrelki. Kurir z italijansko puško in z velikimi očetovimi škornji — ah, to ni bilo več za svet, to ni bilo več za pionirja, ki je dočakal v partizanih pomlad petinštiridesetega leta!

Ali — takrat je prisedla mamka k ognju. Pobožala je Vanča po kodrih in rekla:

»Zlati otrok, dobro, da te imam pri sebi!« Nato je vzdihnila in še rekla: »Ubogi rudar Knap, uboga pionirka Lenka!«

Zdaj se je Vanč zdramil. Prislonil je puško na medveda, zgrabil mamko za ramena, jo stresel in ji zapovedal:

»Mamka, pripoveduj! O rudarju in o Lenki pripoveduj!«

Zgodba je bila kratka — ali Vanča je predramila docela. Pripovedovala je o rudarju Knapu. Rudar Knap je bil partizan. Trbovlje je zapustil lansko pomlad. Pred dvema dnevom je izkrvavel v mamkinem naročju. Rana je bila velika, mamka mu ni mogla več ustaviti krvi. Ko je rudar Knap sprevidel, da bo umrl, je morala mamka seči v njegov žep in mu še enkrat pokazati sliko njegove male hčerke — pionirke Lenke. Poleg podobe je bilo pismo. Pismo je bilo iz Trbovelj. Pisalo je, kako je švabobrankska zalega prišla po pionirko Lenko in jo vrgla v globoko kamnato ječo sredi Trbovelj. Prišli so ponjo, ker ni hotela peti nemških pesmi. Prišli so ponjo, ker ni hotela igrati na odru nemške deklice, lepuškaste nemške kraljične. Toda Lenka je bila pionirka. Lenka ni mogla biti nemškutarska deklica. Prišli so ponjo in jo vrgli v ječo. Pred ječo pa so postavili za stražo kačo Zvitačo. Postavili so jo, da bi se ovila pionirki okoli telesa ter ji izpila prelepe oči.

Lenka je v ječi umirala od gladu. Nesrečni partizan in rudar Knap je to vedel in preden je umrl, je že zavzdihnil:

»Kdo mi bo rešil Lenko?«

Zgodba je bila strašna, strašnejša od smrti rudarja Knapa. Še strašnejša pa je postala, ko je mamka izvlekla iz torbe okrvavljeno sliko pionirke Lenke. Partizani so si sliko podajali iz roke v roko in vsak je vzdihnil:

»Kako lepa pionirka, kako prelepe oči!«

Vanč ponoči ni zatisnil očesa. Vso noč ne. Mislil je na strašno zgodbo. Proti jutru pa je dozorelo v njegovi glavi: Lenko je bilo treba rešiti. Bilo jo je treba rešiti takoj. Tudi en sam dan se ni smelo več čakati. Dregnil je medveda Brundača ter mu povedal zaradi Lenke. Medved je pokimal z glavo in zabrundal. Potem je Vanč potegnil Mrjava od žerjavice in mu povedal: »V Trbovlje bomo šli. Rešili bomo Lenko!« Muc je milo, premilo zamijavkal. Lepa pionirka Lenka se mu je zasmilila, še bolj so se mu smilile njene prelepe oči. Muc Mrjav bi šel za Lenko in za njene oči tudi po kostanj v žerjavico.

Zjutraj pa je stopil Vanč s puško, z očetovimi škornji, s partizanko na glavi pred očka-komisarja. Razodel mu je svojo namero. Očka je pregledal cev Vančeve puške, pregledal je municijo ter rekel:

»Pionir si! Tudi pionirji se borijo za pravico!«

Mamka ga je pogladila po pšeničnih kodrih — silili so mu izpod partizanke — in mu potisnila v torbo zdravila ter dejala:

»Malo vas je, sam si z Mrjavom in Brundačem, ali ne morem ti braniti. Pojdi in reši nesrečno rudarjevo Lenko Pogum te naj spremlja na poti, pa bo vse dobro. Nič drugega ti ne morem dati za popotnico.«

In pionir Vanč z italijansko puško, z očetovimi škornji in s partizansko zvezdo na kapi, muc Mrjav in medved Brundač so odšli.

Dolgo so gazili visok sneg, opoldne so prišli na sončno jaso, kjer je padel pes Čuvaj. Poiskali so grob, ga okitili s telohom in potihlo zapeli partizansko žalostinko. Slišal jih je ptiček Slavček, ki se je pozibaval skozi dan po grmu, in jim pomagal zapeti:

»Na tihi jasi
tihi grobek...«

Vanč mu je povedal o lepi pionirki Lenki, zgodbo o kači Zvitači in zgodbo o prelepih Lenkinih očeh. Ptička Slavčka ni moglo nič več zadrževati. Moral je z njimi, moral jim je pomagati. Deklica se mu je zasmilila do dna drobnega srca. Zapel je žalostinko, prežalostno pesem.

Niso se smeli muditi. Morali so naprej. Prvi je hodil Mrjav, za njim Vanč, za njima pa Brundač. Brundač je bil najbolj neroden. Le ptiček Slavček je preskakljal vse grme in odkrival vse zasede.

Na večer so prišli do široke reke, do Save. Po planinah se je talil sneg in Sava je široko narasla. Hoteli so čez most, ali tam je odkril Slavček švabsko zasedo.

Čez most niso mogli, za čoln niso vedeli, Švabi so potopili vse čolne. Ali kurirji so si še vselej pomagali. Tudi Vanč je bil kurir. Toda tokrat je imel s sabo nerodnega Brundača. Lenka pa je trpela silo, strašno se mu je mudilo. Mijavkati in obupavati je začel Mrjav, brundati je začel Brundač, le Vanč ni izgubil poguma. Odšel je ob reki za Slavčovo pesmijo. Ta pesem je bila vesela, vlivala mu je novo in novo voljo. Za njim sta počasnili Mrjav in Brundač.

Tokrat je pred njimi zacvililo. Zacvililo je enkrat, zacvililo je dvakrat in trikrat. Slavček je nehal peti, Vanč in živali so obstali. Spodaj ob reki so zagledali v večernem somračju najprej košati rep, potem lisico Zvitorepo. Skakala je okrog naježenega klopčiča ter ga s šapami potiskala proti vodi. Jež se slutil nesrečo, je slutil samo hudo. Zvijal se je v klopčič ter cvilil: Zvitorepa ga je hotela potisniti v reko. Hotela je, da bi se stric jež stegnil, da bi ga lahko zadavila.

Vanč je pomeril s puško – imel je stare račune z Zvitorepo – ali Brundač ga je od zadaj krepko potisnil s taco. V bližini so bili Švabi in strel bi jih izdal. Vanču je spodrsnilo, pod nogami mu je zaškripal kamen. Lisica je razpela oči in se ko senca naglo potegnila skozi najbližji grm.

Slavček je skočil na vejico pred strica ježa in zapel. Jež ni čutil več šap, zaslišal je Slavčka, vedel je, da se je nekaj zgodilo. Počasi se je jel raztegovati. Najprej je pomolel izpod ježic prednjo levico, potem desnico, nazadnje gobček. Odprl je oči, zagledal naše štiri in zaslišal že daleč nekje Zvitorepkino bevskanje. Bila je lisičja tožba, a bilo je tudi zahvalno bevskanje – znova je odnesla zdrave tace! Stricu ježu je vendarle odleglo. Potegnil se je od reke in nič se ni znašel, kako bi se zahvalil.

Naši so mu povedali strašno zgodbo o zaprti pionirki Lenki, o kači Zvitači in o prelepih Lenkinih očeh. Povedali pa so mu tudi o skrbi zaradi čolna.

»Kakšna sreča, da me Zvitorepa ni zadavila. Nihče več vam ne bi mogel povedati za čoln,« je rekel jež in oči so mu zaigrale od veselja. Ozrl se je okrog, povohal na vse strani in pošepnil Vanču na uho: »Za čoln veva samo dva. Jaz in mlinar. Odidite lepo ob reki ter se ustavite ob krivi vrbači. Skočil bom v mlin, potopotal pod posteljo in dvignil mlinarja. Ta kar spi in spi.« Glasneje pa je povedal: »Hvaležen sem vam, da ste mi rešili življenje. Ali še bolj bi vam bil hvaležen, če bi smel z vami. Strašno rad bi bil

partizan. Tudi jaz bi rad pomagal ljudem. Poštenjak sem, pravijo mi pa stric Bodež – nemarneži že vedo zakaj!»

Stric Bodež je hotel z njimi tudi on se je hotel boriti za pravico. Zakaj ga ne bi vzeli?

Tako se je zgodilo, da je mlinar prepeljal še strica Bodeža čez reko. Ob slovesu jim je želel srečno pot in srečno vrnitev. A moral si je obrisati še solzo, ko so mu povedali strašno zgodbo o lepi pionirki Lenki in kači Zvitači, o prelepih Lenkinih očeh. Tudi mlinar bi odšel z njimi, toda moral je čakati kurirje.

In znova so hodili. Naprej je tekel stric Bodež. Poznal je vsak klanec. Vse je prevohal s svojim pasjim smrčkom. Potem je šel muc Mrjav, za njim Vanč z italijansko puško, z očetovimi škornji in s partizanko na glavi, za njimi vsemi pa je motovilil medved Brundač. In tudi ptiček Slavček je preskakljal vse grme, da ne bi padli v zasedo.

Med potjo je stric Bodež odkril z vohanjem krta Krtino, ga toplo pozdravil ter mu povedal strašno zgodbo o lepi pionirki Lenki, o kači Zvitači in prelepih Lenkinih očeh. Krt Krtina ni pomišljal niti trenutke, takoj je rekel:

»Tudi krti moramo pomagati. Sovražimo Švabe, pod zemljo naletimo na grobove tisočernih nesrečnih žrtev. Malo počakajte, zdregal bom vse svoje krte.«

Krt Krtina je zategnjeno zacvilil in – ena, dve – se je nabralo od vseh strani krtov kot listja in trave. Vsi so sovražili Švabe, še bolj so jih mogli, ko so zvedeli strašno zgodbo o lepi pionirki Lenki in o njenih prelepih očeh.

»Moramo jo rešiti,« so se zakleli.

Zdaj je šla z Vančem že cela vojska. Brundač je moral paziti, da ni potacal krtov. Ptiček Slavček pa je prepeval partizansko koračnico. Naučil se je v gozdu. Vsi gozdovi so je bili zadnja leta polni. Vanču bi ob njej zaigralo srce, če ga ne bi grizla misel na nesrečno Lenko v globoki kamnati ječi. Srce se mu je trgalo.

Tako so pripotovali do trboveljskih revirjev. V hostah pred Trbovljami so jim prišle na pomoč mravlje z mravljo Mravljinjčkom. Tudi one so zvedele za strašno zgodbo o lepi pionirki Lenki in njenih prelepih očeh ter rekle:

»Tudi me moramo pomagati. Švabi nas pošiljajo v vrečah za ptičjo hrano v Nemčijo.«

Pred Trbovljami se je vojska ustavila. Pionir Vanč je poslal ptička Slavčka v globoko kamnato ječo. Ptiček Slavček se je vrnil s solzo v očeh. Prežalostno je zapel in povedal:

»Lenka leži na tleh. Ječa ji je izpila vse moči. Kača Zvitača ji ovija telo in ji zre v prelepe oči. Lenka pa noče zapeti nemške pesmi, noče igrati nemškutarske deklice.«

Vančeva vojska je bila partizanska vojska. V prsih jim je gorela sveta mržnja. Nič jim ni bilo treba komandirati. Vsak je vedel, kaj mora storiti.

Vojska se je pognala proti Trbovljam, proti kamnati ječi. In – krti s krtom Krtino vred so se zarili pod debelo zidovje. Začeli so izpodkopavati kamenje. Muc Mrjav in stric Bodež sta vdrla v globoko kamnato ječo. Ptiček Slavček je zapel pred ječo pesem uspavanko. Uspaval je straže, uspaval je tudi Lenko. Medved Brundač, mravlja Mravljinjček s svojimi in Vanč so čakali... čakali...

V globoki ječi se je odigral medtem strašen boj. Stric Bodež je ugriznil kačo Zvitačo v rep, muc Mrjav jo je stisnil za vrat. Kača Zvitača se je divje otepala. Pionirka Lenka je bila rešena iz kačjega objema, a obležala je kakor mrtva na tleh. Kača Zvitača se ni mogla več iztrgati iz zob strica Bodeža. Sekala je na levo in desno po

njegovih bodicah, dokler ni omagala in pustila, da je začel stric Bodež južino pri njenem repu.

Medtem so krti izpodkopali zid. Medved Brundač se je naslonil nanj in zid se je podrl. Pod sabo je pokopal tudi stražarje in izdajalce. V ječo je planil pionir Vanč dvignil napol mrtvo pionirko Lenko, potegnil izpod stražarjev brzostrelko ter jo odnesel izpod razvalin.

Za njim sta prišla tudi Mrjav in stric Bodež. Za njima so prišli krti s krtom Krtino, za njim je priletel ptiček Slavček, za njim je pribrundal Brundač.

Zatem jih je mlinar, na noč že, prepeljal prek Save, vse razen krtov in mravelj. Mlinar je bil srečen, ali hudo mu je bilo, da ni mogel videti prelepih Lenkinih oči. Trdno je spala, niso je mogli prebuditi. Pionirka Lenka je odprla oči šele vrh Kuma, ko je posijalo zlato jutranje sonce in je zapel ptiček Slavček budnico.

Pionirka Lenka je imela prelepe oči. Vsi so bili srečni, ki so jih videli. A najbolj je bil srečen Vanč. Lahko je bil srečen. Rešil je pionirko Lenko, prek hrbta pa mu je visela švabska brzostrelka.

Na Kumu je sijalo zlato sonce, v Trbovljah pa so našli tisto jutro Švabi in izdajalci med ruševinami kamnite ječe kačji skelet. Mravlje so oglodale kačo Zvitačo do belih kosti.

V izjemno težkih vojnih letih pa so nastajale tudi pravljice, ki se snovno niso povezovala z neposrednim vojnim dogajanjem, ampak so nudile uteho in upanje s tradicionalno pravljичno motiviko in strukturo. Ob nastanku so jim sicer pogosto pripisovali alegorične in simbolične pomene, ki pa so se v naslednjih desetletjih (vzporedno z družbenim razvojem) zabrisali, saj boljša tovrstna dela dovolj uspešno nagovarjajo bralce tudi brez sklicevanja na alegorični smisel. Zato bi se v teh primerih najbrž dalo razglablјati o prvotnem in drugotnem obstoju besedila.

Sredi vojne vihre so leta 1944 izšle štiri pravljice Frana Saleškega Finžgarja pod skupnim naslovom *Makalonca*. v »katerih so mnogi zaslutili prikrit protest proti okupatorju, ki pa je bil preoblečen v starodavno pravljico o kraljevičih in carjevičih«⁸⁵ V razkošno ilustrirani slikaniški izdaji (ilustrirala jo je Alenka Vogeltnik) iz leta 1991, ki je že zaradi uvrščenosti v knjižno zbirko Cicibanov vrtiljak namenjena predvsem mlajšim bralcem, pa *Makalonco* dojamemo kot tipično ahistorično pravljичno pripoved.

Po vojni je partizansko pravljico – kljub prepričanju, da pravljice na splošno s svojo iracionalnostjo kvarno vplivajo na otrokov zdravi duševni razvoj – gojil tudi socrealistični pripovedni slog, ki je sicer favoriziral objektivno odslikavanje stvarnosti, svoj vrednostni sistem pa je gradil na idealih narodnoosvobodilnega boja. V okvirih njegove poetike so v glavnem nastajale pravljice s skromnimi domišljjskimi razsežnostmi in s pragmatično naravnostjo, zato v pravljичnem razvoju pomenijo predvsem svojevrstno zastranitev in stagnacijo. Med tovrstno literarno bero je bila in ostala posebej priljubljena pravljica Vide Brestove *Ptice in grm* (1955).

To je zgodba o mladi partizanki, ki jo sredi strašne ofenzive pred pogubnim fašističnim preganjanjem skriva v svoje zavetje oživiljena narava. Motiv nekoliko

⁸⁵ M. Idrizović: *Otroška in mladinska književnost v Jugoslaviji I.* (Bosna in Hercegovina, Hrvatska, Slovenija), 1984, str. 196

spominja na znano slovensko ljudsko balado o Desetnici, čeprav je tokrat vpet v čisto drugačno etiko. Zaščitniška narava (posebej ptice, v katerih zaradi konkretne metaforične zveze že otrok lahko zasluti simbol svobode) je sklenila zaveznitvo s pogumnimi partizani zaradi skupne ogroženosti pred fašistično drhaljo. Pametne ptice so se odločile pomagati dobrim slovenskim ljudem, ker imajo v nasprotju s svojimi sovražniki, »grdimi« in »črnimi« fašisti, radi živali. Toda nepovabljeni tuji pticam niso nevarni samo na slovenskem ozemlju; sovražen odnos do živali našim pticam grozi tudi v tuji deželi.

Pisateljica začne pravljico s prvoosebno pripovedjo, ki jo s premišljeno rabo zaimkov, pridevnikov in glagolov (poudarek je na jasnem nasprotju, ki ga izražata glagola ljubiti oz. imeti rad in sovražiti) močno čustveno-etično obarva. Pri karakterizaciji pozitivnih in negativnih nosilcev dogajanja je gotovo upoštevala otroško recepcijo oziroma predvidela privrženost mladih bralcev predstavnic partizanov tudi zaradi značilnega otroškega zanimanja in posluha za živali.

»Takrat, ko smo bili v partizanih, je bilo vse z nami. Ljudje, gozdovi, živali. In med živalmi tudi ptice. Zares. Ptice so silno pametne. Vedo, kdo jih ima rad in kdo jih nima. Partizani smo imeli ptice radi in ptice so to vedele, zato so nas imele rade tudi one in jih je bilo v naših gozdovih zelo dosti. Nekateri pa ptice sovražijo. Taki so bili tudi grdi fašisti, iz dežel, kjer našim ptičkam nastavljajo mreže, kadar letijo čez morje zimovat. Zato so ptice črne fašiste sovražile in so bile s partizani. Ta zveza s pticami je bila veliko vredna! Le poslušajte, kako so ptice pomagale partizanom...«

Pravljico tudi v ponatisu iz leta 1977 (Čebelica, št. 201) dopolnjujejo črno-bele, karikaturne ilustracije Melite Vovk-Štihove, ki prinašajo še dodatne informacije o trdosrčnosti fašistov. Risba, na kateri sta upodobljena odvratna Italijana (eden v vojaški in drugi v civilni opravi), ki si na ražnju pečeta s fračo sestreljene ptice, nedvomno močno podkrepi bralčev izrazito odklonilen odnos do naših sovražnikov.

(se nadaljuje)

